

Sergio Anselmi

GOSPODARSKI VZROKI BALKANSKE MIGRACIJE V SREDNJE-VZHODNO ITALIJO V 15. STOLETJU

Referat na 7. zasedanju jugoslovansko-italijanske historične komisije v Ljubljani od 25. do 27. maja 1978

1) Sedaj že lahko priznamo kot končno ugotovljeno dejstvo obstoj močnega prekjadranskega migracijskega gibanja v smeri severovzhod-jugoza-hod, posebno v 14.—16. stoletju, ko so se na novo določali nekateri vidiki gospodarske in politične podobe v Evropi in na Bližnjem Vzhodu. Motivacije za to množično preseljevanje, ki so ga medievisti opazili zelo zgodaj, so iskali v begu pred kugo 14. stoletja in njenimi občasnimi pojavi v 15. in 16. stoletju ter v begu balkanskih prebivalcev pred turškim napredovanjem v 15. in 16. stoletju.¹

Ne bi bilo pravilno podcenjevati vpliv teh pojavov, ker so nedvomno imeli svojo težo pri izbiri mnogih ali redkih izseljencev, da so se podali prek Jadranskega morja, vendar bi vsekakor bilo napačno razlagati pojav takega v resnici zelo širokega dogajanja, zlasti med nižjimi sloji prebivalstva, s predpostavkami, ki ne bi upoštevale objektivnih podatkov, značilnih za vsako veliko migracijo. In resnično vemo, da ljudje ne zapuščajo hiš, delavnic, zemlje, živine, če jih k temu ne prisilijo življenjske razmere, ki so postale neznosne, in upanje na boljše življenje drugje.

Na to so mogle pospeševalno vplivati pretirane besede vabljivih pripovedi, govorice in prividi, nastali s posploševanjem posameznih primerov. Vendar je ostalo kot bistveni vzrok za migracije še vedno slabo stanje, katerega so se ljudje želeli rešiti, da bi si poiskali blaginjo. Da le-ta ni bila lahko dosegljiva, je že drug problem.

Italijansko izseljevanje v letih 1875—1914, 1919—1920, 1946—1960, tako značilno za manj razvita področja polotoka (zunanja in notranja migracija), je bilo simptomatično v tem pogledu, podobno velja tudi za nekatere pojave vojnega prostovoljstva v Etiopiji in španiji in kolonizacijo v Libiji med 1935. in 1938. letom. Na slepo srečo gredo ljudje v izseljevanje le tedaj, ko opazijo, da korenine nimajo dovolj hrane in da veje ne dajejo — ali ne bodo več dajale — plodov.

Problem postaja še pomembnejši tam, kjer gre za kmečko okolje, konservativno v pravem pomenu besede, ki je moralo biti nezaupljivo »zaradi obrambe« pred novotarijami, ki so jih vsiljevala mestna središča, kakor nam kaže primer uvajanja koruze v Italijo, ki je odstranjevala pšenični kruh z miz kolonov.² V času druge svetovne vojne smo videli evropske kmete, ki so vztrajali na podeželju kljub okupacijskim silam: starci, žene, otroci

¹ Starejša markizanska in abruška historiografija je skušala pojasniti pritok Slovanov in Albancev s takimi motivacijami: M. Leopardi, M. Natalucci, R. Sassi, G. Monti-Guarnieri, G. Fabiani, itd.

² Znano je, da je uvedba koruze v Markah, ki se je najbolj uveljavljala v XVIII. stoletju, spolovinarjem in težakom dejansko vsilila koruzno monokulturo. Zito (za beli kruh) je šlo v mesta skoraj izključno za potrebe premožnih. Kot odgovor na vprašanje, zakaj so kmetje prodajali svoje deleže žita in uporabljali koruzo, naj opozorimo na naša dela o markizanskem poljedelstvu med XV. in XX. stoletjem in posebej na zvezek »Mezzadri e terre nelle Marche«, Bologna 1978, in na predgovor k delu »Economia e società: le Marche tra XV e XX secolo«, Bologna 1978.

so ostajali na posestvih tudi če so včasih bila last drugih, kajti v vsakem primeru so jim zagotavljala prehrano, varstvo in so bila zatočišča za odsotne.

Primer turškega napredovanja na Balkanu kot vzroka za migracije na drugi strani s kronološkega vidika ne more razložiti migracijskih valov 14. in velikega dela 15. stoletja, dobiva pa za 16. in 17. stoletje poseben pomen. Kmetje iz »slovanskih dežel« (Sclavonia), iz drugih krajev, kjer so prebivali Južni Slovani, in iz obmejnih pokrajin tja do ozemlj obalnih mest pod beneško oblastjo in do neposrednega zaledja Dubrovniške republike so pogosto simpatizirali s Turki, sovražniki (v despotizmu turškega carstva) starega zakonitega plemstva, kakor se je zgodilo na Cipru in na Kreti, kjer se je širil upor proti fevdalnemu zatiranju.³ Turek, »sovražnik plemstva« (inimicus nobilitati), je želel s fizičnim iztrebljenjem poglavitnih predstavnikov aristokratskih rodbin odstraniti vsako prizadevanje po maščevanju: od tod razumljivo nagibanje podrejenih ljudstev k novim turškim gospodarjem, »ki so jih osvabljali težkega in neznosnega jarma.«⁴

Tudi glede valov kuge v 14. in 15. stoletju (in tudi v 16. stoletju) je treba biti previden. In zares, kaj bi mogel pomeniti beg z redko naseljenega in okuženega področja (kakor je bilo balkansko) v druge pokrajine z veliko večjim številom prebivalstva, kjer je bila okužba mnogo lažja? Težko je odgovoriti na to vprašanje, razen če ne dopustimo možnosti, da so zapuščali težko obdelovalno zemljo z zelo majhno rodovitnostjo, ki je seveda pospeševala širjenje epidemij med pomanjkljivo hranjenimi posamezniki. Vendar v tem primeru vzrok begu ne bi bilo drugo kakor zaključni trenutek globlje krize z daleč segajočimi koreninami, krize, ki je bila povezana s stanovitnostjo neprožne družbene strukture, morda tudi z značilnostmi slabo donosnega ozemlja, dalje z »zelo nepovezanim gospodarskim razvojem v ozračju rivalstva in nereda«,⁵ s slabo urbaniziranimi področji v notranjosti,⁶ ki jih označujeta »enostavna tradicionalna delitev dela in pomanjkanje inovacij na področju tehnike in proizvodnih sredstev.«⁷

Mogli bi dodati še sklicevanje na staro nagnjenje »notranjih« prebivalcev, da so se spuščali proti velikim dolinam in k morju: tu v goratem območju zunanjega Balkana (od Ljubljane do Like, do Bosne, Črne gore in Kosova) moremo verjetno odkriti že za časa ogrskega in srbskega kraljestva, ko se je določala beneška prisotnost v Primorju, sunek proti Jadranskemu morju,⁸ ki je naletel prav v obalnih naseljih na prvo obliko povsem razumljivega odpora, kolikor upoštevamo domnevne agrarne donose.⁹ Vendar je tudi res, da so v Primorju krožile vesti o »srečni Italiji« (felix Italia),

³ A. Ventura, I termini di una discussione, v *Atti del Convegno su le Marche e l'Adriatico orientale* ... dal XIII secolo al primo Ottocento (Senigallia 1976), Ancona 1978, str. 440 sl.

⁴ P. Preto, »Venezia e i Turchi«, Firenze 1975, pogl. III, IV, del, posebej na str. 163.

⁵ Glej (nedavno) dobro poročilo S. Čirkovića na »X Settimana Datinie« (Prato 1978), »Sviluppo e arretratezza nella penisola balcanica fra il XIII e il XVI secolo« (razmnoženo), str. 12. Koristno tudi L. Zytowicz, Développement et sous-développement dans le monde slave du XVIe siècle, na isti »X Settimana«, (tudi razmnoženo).

⁶ S. Čirković, »Sviluppo e arretratezza«, cit., str. 12.

⁷ Prav tam, str. 4.

⁸ Glede tega glej F. Carter, The Geography of the Vinodol Region, v »BC Rewiev«, 1978: »By the thirteenth century the coastal area between Trsat and Novi was settled by people who had taken advantage of the favourable agricultural conditions found in the more sheltered parts«, str. 7, vendar je to zelo ozko področje.

⁹ Ta očitno nizek donos (Dalmacija je uvažala žito iz Italije) ni zadostoval za prehrano trum beguncev, ki so prihajale iz notranjosti. Zelo lep je v tem pogledu citat iz dubrovniškega dokumenta, ki ga prinaša M. Šunjić, Immigrazioni slave nel territorio di Ancona nel Quattrocento, v Migracije Slovanov v Italijo (Le migrazioni degli Slavi in Italia), v Aktih 7. zasedanja jugoslovansko-italijanske komisije za zgodovino, Ljubljana 1978, razmnoženo: sestradanci s hribov, utaborjeni okrog Dubrovnika, so prosili čolnarje tega mesta, naj jih peljejo v Italijo »kjer bi lahko obdržali dušo, ki je od njih odhajala zaradi lakote« (str. 2 Šunjićevega prispevka).

kjer se je uveljavljala nekaka prvobitna »industrializacija«,¹⁰ ki je bila povezana z ravnotežjem med mestom in podeželjem v »doseženem... demografskem optimumu med koncem 13. in začetkom 14. stoletja.« Brez vsakršne neomalthusijske sugestije mislimo, da je to bila posledica primernega odnosa »med prebivalstvom in njegovo splošno možnostjo lastnega vzdrževanja.«¹¹

Prevoz prek Jadranskega morja ni bil težak tudi zavoljo tega, ker je bilo izkustvo pomoščakov obeh obal precejšnje in dobro uveljavljeno; prav tako pa je bilo v dalmatinskih mestih tudi veliko italijanskih trgovcev, ki so iz svojih prekmorskih središč posredovali veliko pravnih instrumentov.¹² Podestati in uradniki iz Bologne, Ancone, Macerate, Fana so delovali v Splitu, Senju, Zadru, Dubrovniku, kjer so se pojavljali kot odsev drugačne in vabljive stvarnosti.

Obalne komune v Emiliji, Markah, Abrucih in Apuliji so se zanimale za pomorščake z otokov in dinarske obale, da so z njimi popolnjevale seznane posadk svoje naraščajoče mornarice. Središča v notranjosti od toskanske Romagne do Umbrije pa so podobno kakor primorska mesta potrebovala kmete in živinorejce iz »slovanskih dežel« (Schiavonia): močne ljudi, navajene na slabo plačano delo, ki so ga opravljali v težkih razmerah. Začela se je počasna vendar stalna migracija v aktivna italijanska mesta, ki so imela plodno podeželje okoli sebe, bogato dreves, stalnih voda, rodovitne zemlje in živine.¹³

Zlom demografskega ravnotežja na začetku 14. stoletja (zdi se, da je vrsta slabih letin začeljala okoli 1315. leta)¹⁴ je pospešil izbruh tragedije ogromnih razmer. Tretjina od 100 milijonov evropskih prebivalcev je izgnila med 1347 in 1351 zaradi kuge, katere klice so se dolgo časa zadrževale na Zahodu.¹⁵ In kakor se pogosto dogaja, je bilo tudi tedaj: najbolj naseljeni kraji so plačevali najvišjo ceno v ljudeh in sredstvih. Firenze so izgubile tedaj skoraj 60 % prebivalstva,¹⁶ Macerata pa verjetno celo 75 %.¹⁷

Kakor se da razbrati iz klasifikacije mestnih naselij (»civitates et terrae«),¹⁸ izdelane med leti 1355 in 1357 za kardinala Albornosa, »pomirjevalca« papeške države, se zdi, da so se Marke zelo izpraznile, a gozd je zopet pridobil v odnosu do obdelovalnih površin.¹⁹ Nimamo razloga misliti, da so se stvari drugače razvijale v bolj razvitih območjih Romagne in Umbrije,

¹⁰ O tem pojmu, ki ga je E. M. Carus-Wilson uporabil v razpravi *An Industrial Revolution of the Thirteenth Century*, v svojih *Essays in Economic History*, I, London 1954, glej jasne besede, ki jih je napisal C. M. Cipolla, *Storia economica dell'Europa pre-industriale*, Bologna 1974, str. 224: razvoj XII.—XIV. stoletja »je bil oddaljeno naznanilo industrijske revolucije«.

¹¹ R. Romano, »La storia economica«, v »Storia d'Italia Einaudi«, II/2, Torino 1974.

¹² Na primer statuti. O tem glej (nedavno) sintezo raziskav: A. Cvitanic, »Il contributo dei giuristi marchigiani alla formazione delle leggi statutarie di Split (Spalato)«, v *Atti del Congresso su le Marche e l'Adriatico orientale*, o. c.

¹³ S. Anselmi, »Schiavoni e Albanesi nell'agricoltura marchigiana dei secoli XIV e XV«, v »Rivista di storia dell'agricoltura«, 1976, str. 3—26.

¹⁴ W. Abel, *Congiuntura agraria e crisi agrarie. Storia dell'agricoltura e della produzione alimentare nell'Europa centrale dal XIII secolo all'età industriale*, ital. izd., Torino 1976, II. pogl. I. dela, str. 58—78, posebej str. 61—64. Isti podatki v B. H. Sticher Van Bath, *Storia agraria dell'Europa occidentale (500—1850)*, ital. izd., Torino 1972, IV. pogl. III. dela, str. 225—238. Vendar obe deli, kakor je znano, zanemarjati sredozemsko stvarnost na tem področju zaradi pomanjkanja (v času ko sta bili napisani) študije o tem. O krizi XIV. st. glej G. Cherubini, *La crisi del Trecento. Bilancio e prospettive di ricerca*, v »Studi storici«, 1974, str. 660—670.

¹⁵ C. M. Cipolla, n. d., str. 207—211 in 257—261.

¹⁶ E. Fiumi, *Floritura e decadenza dell'economia fiorentina*, v »Archivio storico italiano«, 1958, str. 465—467.

¹⁷ To so podatki, ki smo jih izvele iz dokumentacije, objavljene v G. Compagnoni, *La Reggia picena, ovvero de' Presidi della Marca, Macerata MDCLXI*.

¹⁸ *Constitutiones Marchiae Anconitanæ, noviter ab omnibus erroribus atque mendis expurgatæ, cum Additionibus antiquis, Venetiis MDXXXX, liber secundus: Civitates et terræ subiectæ, ecc.*, str. 23.

¹⁹ S. Anselmi, »La selva, il pascolo, l'allevamento nelle Marche nei secoli XIV e XV«, v »Studi urbinati«, 1975, str. 31—71.

ki so glede geoloških, gospodarskih, kulturnih, družbenih, pokrajinskih značilnosti bile zelo podobne tistim v Markah, kjer je Ancona ostajala še dalje trgovsko usmerjena proti balkanski obali, Grčiji in Jonskemu morju.²⁰

In prav v ta srednje-vzhodni pas italijanskega polotoka, katerega so še mučile vojske, ki so jih vodili pustolovci,²¹ se je v drugi polovici 14. stoletja začelo masovno doseljevanje, ki je trajalo dve stoletji, čeprav moremo njegov višek postaviti verjetno v celotno 15. stoletje. To je bilo konvergentno gibanje (od Padske nižine, Slovenije, Furlanije, dežel onstran morja, do Abrucov), povezano takorekoč s kmečko rekolonizacijo zaradi obnovitve nekdanjih vinogradov in obdelovalnih površin (*terreculte*), ki so bile zapuščene in jih je pogoltnil gozd. Toda to gibanje je bilo povezano tudi z veliko vitalnostjo področja, ki se je obnavljalo in v katerega so se doseljevali obrtniki, delavci, težaki, poklicni oboroženci (*armigeri*), hlapci in dekle, živinorejci (pastirji, kravarji, svinjarji), zvrstni mornarji, čolnarji in drugi. Skupnosti, kamor so se doseljevali, so bile, kakor se dogaja ob načrtni repopulaciji, strpne do novih priseljencev, od katerih se je zahtevalo samo, da so se aktivno vključili v zanje novo družbeno sredino.²² Vsem je bilo zagotovljeno delo zaradi »žitne trgovine« ki so jo pospeševale signorije in mestna oligarhija. Njen mehanizem je bilo krčenje gozda in obnavljanje obdelovalnih površin na predmestnih ozemljih, kjer so si sledili nizki griči in doline, da bi na njih pridelovali žito. Tega so veliko potrebovali tako v lokalnem okviru kakor tudi v večjih središčih, ki so neprestano rasla v vsem 15. stoletju. Žitna trgovina (zlasti s pšenico, ječmenom in pirjevico), s katero se je povezovala lesna trgovina zlasti s hrastovino in brestovino (gradbeni les, ladjedelniški les, drva, les za vozove itd.), je prevzemala akumulacijsko vlogo, ustvarjajoč razna mestna, ruralna in pomorska opravila, pri katerih so stalno sodelovali tudi doseljenci.²³

Zadostuje, če prelistamo kakršnokoli notarsko knjigo iz 15. stoletja, proučimo katastrski popis, preberemo kako upravno računsko knjigo, preletimo mestni statut, ladijski seznam, seznam »služabnikov« (pri knezih) pa srečamo desetine in desetine »tujcev«, med katerimi so vedno prevladovali Slovani, njim so sledili Albanci, Lombardi in doseljenci iz Slovenije (*Tedeschi*).²⁴ O masovni slovanski prisotnosti govore — na verskem področju — številne »laične bratovščine«, cerkvena posvetila, kapele, slovanski oltarji in pa češčenje svetnikov, ki so bili tuji lokalni tradiciji.²⁵ Ta prisotnost živi še danes v antroponomastiki. Po bežnem prelistavanju telefonskih imenikov za Ancono, Jesi, Fano, Castelfidaro, Loreto, Osimo, Falconaro smo odkrili vsaj 96 priimkov, ki so vezani s korenem *sclavus* in 52 z *albanensis*, a najdemo jih tudi v drugih krajih dveh severnih markizanskih pokrajin. Tej prisotnosti doseljencev ljudskega izvora bi bilo treba dodati še poznejšo prisotnost (v vsem 16. stoletju) bogatih dubrovniških trgovcev, kar je bilo

²⁰ Dokaz tega so »Statuti anconitani del mare, del terzenale e della dogana e patti con diverse nazioni«, katere je pripravil za objavo 1896. leta C. Ciavarini. Menimo, da je nepotreben napotek k obsežni bibliografiji *ad hoc*, povzeti v M. Natalucci, La vita marinara e commerciale di Ancona nel Medio Evo e gli Statuti del mare, Ancona 1953.

²¹ D. Cecchi, Compagnie di ventura nella Marca, v »Studi maceratesi«, 1975, str. 64—149.

²² S. Anselmi, Insediamento, agricoltura, proprietà nel ducato roveresco: la catastazione del 1489—1490, v »Quaderni storici«, 1975, str. 37—86.

²³ S. Anselmi, La ricolonizzazione agricola delle Marche nei secoli XIV—XV, v »Economia e società«, cit.

²⁴ F. Gestrin, Slavi negli organi amministrativi dei Malatesta a Fano nella prima metà del XV secolo, v »Studia picena«, Fano, 1968, str. 113—123, je bil med prvimi, ki so opazili daljnosežnost pojavnosti »migracije«. Glej še obsežni bibliografski pregled *ad hoc* v opombah v Gestrinovem delu Migracije Slovanov v Italijo. Rezultati jugoslovanskega zgodovinopisja, v »Migracije Slovanov«, cit., str. 1—38 in ZČ 31 (1978) str. 7 sl.

²⁵ M. Natalucci, Insediamenti di colonie e di gruppi dalmati e albanesi nel territorio di Ancona (secoli XV—XVI) in M. Sensi, Fraternite di Slavi nelle Marche, secolo XV, oba v Atti del Convegno su le Marche e l'Adriatico orientale cit.

povezano z gospodarskimi spremembami na Jadranu; te so se začele v 16. stoletju in so prišle do kritičnega zorenja v 17. stoletju.²⁶

2) Glede agrarne naselitve balkanskih doseljenцев v srednjo Italijo nismo v stanju ničesar dodati v primerjavi s tem, kar smo napisali že 1976. leta.²⁷ Toda zdi se nam potrebno omeniti, da sta dve pravni obliki podeljevanja zemlje v obdelavo: podelitev gozda ali neobdelane zemlje v pripravo kulturne zemlje in delitev te zemlje na polovico v last kolonista (pastinato parzionaria) in klasično spolovinarstvo (mezzadria), pospeševali migracije revnih kmetov iz slovanskih dežel (Schiavonia). S prvo obliko je kolon po večletnem težakem delu, po krčenju in pripravi kulturne zemlje za račun italijanskega lastnika postal lastnik polovice te zemlje. Z drugo obliko pa se je kolon naselil na obdelano zemljišče, opremljeno z zidano hišo, hlevom, kletjo itd. Potem ko je dobil od lastnika zemlje orodje in živino, predujem semena in posojilo v žitu in vinu do nove žetve, je obdeloval posestvo in dajal lastniku polovico letne žetve brez vsakršnih drugih bremen in obveznosti do lastnika, občine, gospostva (signorie) in drugih.

Obstajale so še druge oblike podeljevanja zemlje v obdelovanje, manj ugodne, vendar ne nečloveške, kakor so kolonat na razne dežele (colonia parziaria na $\frac{1}{5}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{3}$ dominikalnega dela), dninarstvo (bracciantato) z odškodnino v naturi ali v denarju in končno »socida«, t. j. paša živine s pravico na polovico prireje in včasih celo prireje in kapitala.

Ni obstajala nikakršna hlapčevska (fevdalna) podrejenost, nobena vez razen vezi iz pogodbe, ki so jo vedno sklenili na podlagi statutarinih jamstev. To seveda ni pomenilo, da ni bilo krivic in nasilja nad najšibkejšimi, vendar nikakor niso bile pravilo. Vsekakor pa je prihajalo tudi do tega, da so balkanski doseljenci, ker so jih gospodje pogosto potrebovali, uživali precejšnjo zaščito in so postajali spoštovanja vredne osebe. Na drugi strani pa v zamotani družbeni stvarnosti 15. in 16. stoletja, meje niso imele sedanje nepremakljivosti in če so države kazale svoj na videz absolutni politični značaj, je bilo tudi res, da je bil pojem »tujec« bolj lokalno kakor splošno, pogosto tudi nepomembno dejstvo.

V 15. stoletju so bili v srednji Italiji tuji kmet, kravar in obrtnik delavci, ki so iskali zaposlitve znotraj trga, ki je zlahka vsrkaval delovno silo. Problem odnosov med skupinami ljudi se je postavljaval samo v kužnih obdobjih (ko je bilo nujno najti krivca okužbe) in ko se začenjajo čutiti prvi znaki presežka delovne sile in pomanjkanja zemlje, do česar pa ni prihajalo še vse 16. stoletje razen v redkih primerih.²⁸ Zavoljo tega je lahko najti Slované med lastniki zemlje in hiš, med lastniki ladij v Anconi in Fanu, med služabniki in stražarji signorije Malatesta, med spolovinarji, v obrti in drugje. Bili so celo tudi taki, kakor npr. neki Benedetto Schiavo iz Monte-

²⁶ S. Anselmi, *Le relazioni economiche tra Ragusa e lo Stato Pontificio: uno schema di lungo cante anconitano del Seicento*: Giovanni Palunci, raguseo, v »Le Marche e l'Adriatico orientale«, periodo, v »Nuova Rivista Storica«, 1976, str. 521 sl. R. Paci, *La «scala» di Spalato e il commercio veneziano nei Balcani fra Cinque e Seicento*, Venezia 1971; oba dajeta napotilo k obsežni bibliografiji o tej snovi. Za migracijo bogatih trgovcev v Ancono in drugam: G. Piccinini, *Un mercat.* str. 287 sl.; M. P. Niccoli, *Emigrazione dei mercanti ragusei e loro inserimento nella vita economica e sociale di Ancona (XVI—XVII sec.)*, v »Migracije Slovanov«, cit.; A. Di Vittorio, *Gli investimenti finanziari ragusei in Italia tra XVI e XVIII secolo*, v »Rassegna economica«, 1977, št. 3.

²⁷ Prim. op. 13.

²⁸ Glede na to je zanimiv dokument iz XV. st., ki se veže na Corinaldo. V tem mestu so vzeli za časa zbora 1456. leta v pretes možnost, da dodelijo tujcem v obdelovanje še druga občinska zemljišča. Po dolgem razpravljanju so odločili, da nasprotniki tega sklepa odidejo iz dvorane (»quod advene non laborent terras venditas pro comune Curnalti particularibus personibus«), podporniki pa naj ostanejo (»salii vero volentes quod laborent«). Na to vsi »ex maximo tumultu et impetu (...) exierunt«. Škof Orsino, guverner Marke, katerega so posebej vprašali za mnenje, je prepustil svobodo odločitve korinaldencem — Archivio notarile, Senigallia, Notaio Ser Baptista Cole, D, zv. I, 1453—1475, f. 65'—66', 30. III. 1456.

marciana (1454), ki je nosil naziv »ser«, čeprav je deloval na skromnem področju poljedelstva v majhnem središču.²⁹ Niso pa manjkali tudi očitni primeri žena v najnižjih položajih, ki so živele na robu družbene strpnosti, vendar je zopet res, da so npr. v Fanu že v 14. stoletju slovanske žene verjetno povsem svobodno razpolagale z nepremičninami, ki so jih mogle odtujiti ali kupiti.³⁰ V 15. stoletju so bile v Senigalliji razne lastnice vpisane v katastre³¹ kot vdove s polnimi pravicami nad svojo zemljo, katero so morda dajale v obdelovanje novim priseljencem, med katerimi so Albanci, vsaj v začetku, stali nižje od drugih etničnih skupin.

V mestih (od spodnje Romagne, od Fana do Ancone, do Ascoli Picena, do Umbrije) so bili Slovani kurirji, konjarji, krojači, čevljarji tkalci, barvarji, zidarji, klesarji, čolnarji, oboroženci, vaditelji psov itd.³² Žene, ki so jih starši pogosto predajali še kot deklice premožnim družinam, so bile pretežno »gospodinje« in so služile »in honestis« vsaj dokler jim niso gospodarji našli moše.³³ Lahko si predstavljamo psihološke težave mladoletnih deklic, preseljenih z domačih krajev v markizanska mesta, ki niso znale italijanščine, ki so bile daleč od sorodnikov, brez plač, obsojene, da so leta živele pri »gospodarjih« (ki, se razume, niso bili nujno surovi), ki jim je po pogodbi pripadala pravica, da so hranili njihov denar za doto, ki so jo morali izročiti na dan poroke deloma v denarju deloma v raznih predmetih.

Bilo bi naivno misliti, da so bili Slovani kjerkoli — zlasti pa v notranjih italijanskih pokrajinah, ki so bile manj navajene na prisotnost tujcev kakor obalne dežele in v katerih je bila družbena struktura bolj toga — sprejeti kot »enakovredni«, vendar je treba poudariti, da nikjer v 15. stoletju ne zasledimo primerov prave pravcate nestrpnosti.

Naštejmo sedaj na podlagi arhivskih izpisov, pripravljenih za naše proučevanje zgodovine poljedelstva, posamezne splošne primere, ki potrjujejo znatno prisotnost Slovanov v markizanskih mestih v 15. stoletju.

Med leti 1406 in 1463 (konec signorije Malatesta) zasledimo v plačilnih knjigah hiše Malatesta desetine »služabnikov« iz Zadra, Senja, Zagreba itd., ki so bili dodeljeni raznim kapitanom, podestatom, kaštelanom, upraviteljem in odvisnim oskrbnikom.³⁴ V letu 1409—1410 (od 6. jul. do 16. jun.) je bilo med 14 mornarji in 6 kapitani, ki so se zvrstili na burklju iz Fana (plul je med Ancono in Cesenaticom) kar 14 oseb balkanskega izvora: iz Dubrovnika, Zadra, Modruša, Senja itd.³⁵ V »imbrevijaturah« ankonskega notarja Chiarozza Sparpallija se v letih 1420 do 1439 pojavlja 166 doseljencev iz

²⁹ Archivio di Stato, Fano (odslej A. S. Fa), Codici malatestiani, št. 111, f. 4.

³⁰ A. S. Fa, Antico Archivio Comunale, III, Catasti, 1°, f. XXXII, 1348, Donna Lucia, hči Cannis-a Guidoli Cannis Sclavi.

³¹ Archivio comunale, Senigallia (odslej A. C. Se), Catasti, 1489—1490, št. 52. Obstaja končni seznam, kjer so imenoma naštetih posestniki in napotek k listom kodeksa: lahko je torej najti primere, ki nas zanimajo.

³² Opozarjamo na številna dela o markizanskih mestih, ki so skoraj v celoti navedena v tujak citiranih delih.

³³ Na primer: Archivio di Stato di Ancona (odslej A. S. An.), Notarile, not. Angelo Dominici, št. 53, 1469 I.; npr. Grupa Luce di Slavonia, iz distrikta Zadra, mati, s pomočjo prevajalca (Giovanni Antonio Schiavone), prebivalca Sappanica (ankonskega gradu), prepušča Francescu Antoniju Camariniju iz Ancone svojo hčer Milico, »osemletno Slovanko«, za obdobje 10 let. Dekle bo služilo »in honestis« in bo za to dobilo prenočišče, hrano in obleko. Po tem desetletju bo Francesco poskrbel za moža za Milico in za njeno doto, f. 5—5'. Ni dosti drugačen primer mladega, desetletnega (»vel circa«) vajenca Vincenza Matei-a »de Sanctacrucis partibus Slavonie«, katerega je oče dal obrtniku za obdobje 6 let »ad servendum in arte bottarie et tricularie«, f. 170'. Imamo tudi primer pravih suženj, nedvomno Slovanov (ki so po izvoru bile morda iz področij, ki so jih osvojili Turki), Katarine in Lucije, ki sta bili prodani v Anconi, f. 92—92' in 97'. Bilo je namreč dopuščeno trgovanje z »nekrščanskimi« sužnji.

³⁴ A. S. Fa., fondo malatestiano in fondo notarile: nemogoče je naštetih vse ugotovljene primere. Vseeno navajamo: Cod. Mal., št. 71 (1402—1408, Senigallia), št. 19 (1409—1410, Fattoria di Camminata), št. 8 (1406—1409, Senigallia, Fano, Pergola, Borgo San Sepolcro, Corinaldo, itd.); notar Giuliano Vanni, 1423—1425, f. 264, Ludovico Magistri Pauli, A. 1421—1442, f. brez št., spisi od 18. 2. 1440 in 26. 2. 1440, itd., Daminao (ali Damiano?) Antonij Domenicuti da San Giorgio, 1405—1449, f. 246, itd.

³⁵ A. S. Fa., Cod. Mal., št. 19, f. 52—54, 104—105', 186—187'.

»Slavonije« in 20 iz Albanije, od katerih je bilo skoraj 50 % zaposlenih v mestnih dejavnostih, a ostalih 50 % v agrarno-pastirski dejavnosti. Slovani so izvirali — razen iz najbolj zunanjih otokov in ne majhnega števila istrskih središč (Labin, Koper, Vodnjan, Fontana, Poreč, Prešnica, Piran, Pulj) — predvsem iz Paga, Zadra, Senja, Zagreba, Modruša, Splita, Dubrovnika in Kotora; Albanci so bili iz Lješa (Lesh), Drača (Durrës), Skadra (Shkodra). Eni in drugi so bili lastniki bark, marangoni, kalafati, izdelovalci vesel, čevljarji, krojači, tesarji, sodarji, izdelovalci opek, peki, trgovci z vinom, nosači, cenilci, mlinarji itd.³⁶

V potrditev doseženega bistvenega izenačevanja z domačimi in z mnogimi tujci italijanskega izvora moremo omeniti ankonsko listino iz 1426. leta, s katero »nullus illiricus seu sclavus de quibuscunque partibus Sclavonie... possit capi, detineri aut astringi pro manigulto vel ad faciendum in aliqua quavis iustitia exercitium et inhonestum officium manigultarie«,³⁷ to se pravi, da so bili oproščeni obvezne dejavnosti krvnika, ki je bila predvidena v 14. stoletju, ko prisotnost balkanskih doseljencev ni bila še utrjena. V turško-balkanskem svetu so to nalogo opravljali cigani.³⁸

Nedvomno so bili Slovani v Markah v teh letih jasno določena etnična skupina, podobno kakor Židje, Albanci, Nemci, Lombardi, in v mestih, kjer so bili številnejši in so že dalj časa prebivali, so se zelo dobro prilagodili novi sredini. Na splošno, razen enega primera, ki se je vezal na Albance, med doseljenci in domačini nismo zasledili konfliktov večjega obsega. Iz tega lahko zaključimo, da so to bila zelo omikana in strpna kozmopolitska mestna središča; vendar je začelo v tretjem desetletju 15. stoletja nekaj vznemirjati oblasti v zvezi s prisotnostjo Židov, katerim je Ancona zapovedala nositi rumeno znamenje in omejila bivanje na sam geto.³⁹ Nič podobnega se ni in se tudi kasneje ne bo dogajalo Slovanom, ki so, kakor smo videli, družbeno rasli znotraj zelo aktivnega gospodarstva, vendar zavoljo tega ni bilo manj pomembno.⁴⁰ Važnost balkanskih kmetov, pastirjev in obrtnikov znotraj tega gospodarstva za sedaj kvantitativno še ni izmerljiva, vendar elementi, s katerimi razpolagamo, dopuščajo potrditev njihove kvalitete pomembnosti. Sicer pa so dalmatinska mesta od Zadra do Dubrovnika imela dovolj dobrih obrtnikov in mornarjev,⁴¹ ki so si jih v času zahodne

³⁶ A. S. An., Notarile, Chiarozzo Sparpalli, zv. I (I. del: 1420–1426, II. del: 1432–, III. del: 1436–1439): Schiavoni (mestni sektor): I/I, f. 7, 16, 23, 28, 46–47, 48, 50, 75, 78–79, 88; I/II, f. 3, 3–4, 9–10, 30–30', 43', 74, 103, 109, 111, 131, 137, 157, 165, 177, 181–182', 194–195, 195–195', 206, 214–254', 3–4, 9–10, 30–30', 43', 74, 103, 109, 111, 131, 137, 157, 165, 177, 181–182', 194–195, 195–195', 206, 254–214', 218, 236–236', 237, 247; I/III, f. 3–4, 15, 17', 21, 24, 27, 27', 32–33, 39, 56, 57, 59–60, 60, 70, 71–72, 75', 88, 91, 112, 116, 120, 128–129, 139, 148–149, 157, 173, 174, 174–174', 179, 189–189', 192, 295, 228, 222, 23, 88, 92, 222, 216, 120, 128–129, 139, 148–149, 157, 173, 174, 174–174', 179, 189–189', 191, 195, 218, 221, 23, 234–235', 239', 240–240'; Schiavoni (agrarno-gozdno-pastirski sektor): I/I, f. 49, 57, 78, 88; I/II, f. 19, 19–19', 51, 53, 62, 89, 109, 112–113, 140–140', 146, 157–158, 194–195, 203; I/III, f. 6, 24, 47, 88, 91, 104–105' (na anconskem področju so bili ti Slovani v katastrih in okolici krajev Sirolo, Offagna, Agugliano, Monte Conero, Falconara, Castelferretti, Montemarciano, Montesicuro, Paterno, Varano, Monte San Vito, itd.); Albanci (oba sektorja): I/I, f. 16; I/II, f. 9, 24, 40, 122, 127', 149–149', 161–161', 188–189', 197, 214–214'; I/III, f. 12, 21, 44, 52, 136, 161. Na podlagi imbrevijatur notarja Sparpallija je E. Insabato napisala odlično diplomsko disertacijo: *La società anconitana nelle imbreviature del notaio Chiarozzo Sparpalli*, Università di Firenze (Facoltà di Lettere), š. 1. 1975–1976, 3 zv.

³⁷ Statuti (1394), cit., Ordines et Reformationes, 1426, rubrika 48.

³⁸ To moremo prebrati v »godovinskem« romanu I. Andrića, *Most na Drini*.

³⁹ Statuti (1394), cit. Ordines et Reformationes, 1427, rubrika 22. Glej tudi C. Ciavarini, *Gli Israeliti in Ancona*, v »Ancona illustrata«, Ancona 1884, str. 230–233. Pred kratkim je pisal o anconskih Židih E. Ashtor, *Gli ebrei di Ancona nel periodo della repubblica*, in *Atti del Convegno su le Marche e l'Adriatico orientale*, cit., z dobro bibliografijo.

⁴⁰ E. Ashtor, *Il commercio levantino di Ancona nel basso Medioevo*, v »Rivista storica italiana«, 1976, str. 213–253, ki spominja na znane eseje P. Earleja, in J. Delumeau in dela E. Spadolinija, M. Nataluccija, C. Ciavarinija, C. Albertinija, W. Heyda, G. Bevilacqua, V. G. Saracinija, G. Meisa, B. Krekića, itd. Tudi Ashtor uporablja notarja Sparpallija.

⁴¹ Vemo, da je pred kratkim izšla knjiga T. Raukarja o Zadru v XV. st., vendar jo nismo imeli še v rokah. Koristno je medtem prebrati M. M. Freidenberga, *Dinamika gradske strukture Dalmacije u XIV–XVI stoljeću*, v »Radovi Centra JAZU u Zadru«, sv. 24, 1977, str. 71–95, z več koristnimi tabelami o obrtih v času 1289–1613.

obnove v 15. stoletju zelo želela razvijajoča se italijanska mesta; podobno pa je bilo tudi z iskanimi istrskimi vinogradniki.⁴²

Ob hitrem prelistavanju listkov smo našli še, da so bili v letih 1454–1456 v Montemarciano med tistimi, ki so dobili zemljo v obdelovanje »na del« (3/4 letine pšenice, ječmena, boba, lanu in polovico vina), večinoma ljudje balkanskega izvora. Ti pa so verjetno dali zemljo, za katero so odgovarjali, v obdelovanje drugim in so na ta način postali posredniki med lastniki in delom, kar pomeni da so se poslej pomikali na višjo družbeno raven od samega prežitka.⁴³ V imbreviaturah ankonskega notarja Angela Dominici, enega izmed ducata in morda več notarjev, ki so takrat delovali v mestu, smo samo za leto 1469 našli 54 listin, v katerih je bila vsaj ena stranka »slovanska« in 30 listin, v katerih je albanska.⁴⁴ Poleg navadnih kmetov (posebno vinogradnikov) in pastirjev se omenjajo krojači, čevljarji, lastniki ladijskih deležev (karatov), lastniki hiš in zemljišč, mornarji, kotlarji, sodarji, kramarji itd. Obrt, podobno kakor že v razdobju 1420–1439, je imela veliko predstavnikov zlasti med čevljarji in krojači, medtem ko se je med ženami nadaljevala in morda rasla prisotnost deklic, ki so bile kot »služkinje« zaupane premožnim družinam. V Senigalliji je bilo v letih 1489 in 1490 34 Slovanov, 1 Albanec in 1 Turek, ki so bili lastniki zemljišč, od katerih so se posamezna delila v več predijev.⁴⁵ Lahko bi nadaljevali z navajanjem Slovanov iz Fana,⁴⁶ Recanitijskega, ⁴⁷ Montalbodda (Ostra),⁴⁸ iz mestnih središč v notranjosti Mark kot npr. Camerino (kjer najdemo leta 1489 nekega »Rado schiavone in arte et exercitio texture pannorum lane«⁴⁹), Cingoli,⁵⁰ Ascoli Piceno,⁵¹ Albancev iz Ferma,⁵² Macerate,⁵³ Fabriana,⁵⁴ Jesija⁵⁵ itd.,⁵⁶ vendar se s tem vsebina razprave ne bi spremenila in tudi ne bi zraslo naše spoznanje.

V 16. stoletju so bili Slovani že tako dobro vključeni v družbo srednje-vzhodne Italije in posebej Mark, da se pokažejo, kakor je to bil primer

⁴² O tem smo prebrali dobro oceno, podpisano L. M., o knjigi »Zlatna knjiga o vinu«, ki jo je izdala založba Otokar Keršovani iz Reke (v »La voce del popolos«, 27. X. 1976, str. 5).

⁴³ A. S. Fa., Cod. Mal., št. 111–112, leta 1454–1456.

⁴⁴ A. S. An., Notarile, Angelo Dominici, cit. Schiavoni: f. 5, 5–5', 16', 26–26', 36'–37, 44–44', 46', 62'–63, 67', 68, 71', 84', 85, 85–85', 88, 89', 90', 92'–93, 112–112', 117–117', 133', 149, 155', 161'–162, 162, 169–169', 170, 177, 183'–184, 184', 203–203', 213', 216, 228, 236, 266', 266'–267, 279–280', 283–283', 283'–284, 287–287', 287'–288, 288', 296'–297, 302'–303, 308–308', 314'–315, 317–317', 327; Albanesi: f. 1–1, 1–2, 26–26', 35', 36, 42–42', 52–52', 68'–69, 69, 73, 84, 102, 104', 134–134', 155', 161'–162, 162, 170, 174–174', 186–186', 190', 192, 195', 218–218', 247'–248, 280'–281, 289', 292', 300–300', 302'–303, 319'–320.

⁴⁵ A. C. Se., Catasto, cit.

⁴⁶ F. Gestrin, cit. čl. in isti, Migracije Slovanov v Fanu v 15. stoletju, njihova poselitve v mestu in družbena struktura, ZČ 32 (1978), št. 3.

⁴⁷ M. Leopardi, Annali di Recanati, 2 zv., Varese 1945, razna mesta.

⁴⁸ A. Menchetti, Storia di un comune rurale della Marca Anconetana (Montalboddo, oggi Ostra). La vita castellana e l'organizzazione rurale in Montalboddo su gli Statuti del 1366, del 1454 e del 1493. 2^a. La Società. III. Le organizzazioni. A/2. Gli altri aspetti dell'organizzazione rurale, Senigallia 1937, str. 59, 253–254, 254, 303–305, itd. Dokumentacija je zelo obsežna in natančna. V ostalih zvezkih Menchetti je Storia di Montalboddo imamo veliko listin, ki se nanašajo na Slované.

⁴⁹ Biblioteca comunale, Camerino, Carte Feliciangeli, b. G. I. n. (1489): omenjeni Rado je bil podjetnik, ki je sprejemal druge v službo.

⁵⁰ L. Colini Baldeschi, Statuti del comune di Cingoli, 2 zv., Cingoli, 1904–1906, I, str. 3, opomba 1, l. 1478.

⁵¹ G. Fabiani, Ascoli nel Quattrocento, Ascoli Piceno 1950, str. 364 sl.

⁵² J. Lussu, Gli Albanesi nel Fermano attorno alla metà del Quattrocento, v »Le Marche e l'Adriatico orientale«, cit., str. 85 sl. Glej še naslednja dela C. Verducci, Il Collegio Illirico di Fermo, v »Le Marche e l'Adriatico orientale«, cit., str. 175 sl., in il ruolo del Collegio Illirico di Fermo nel rapporto con le regioni balcaniche, v »Migracije Slovanov«, cit.

⁵³ M. Sensi, Fraternite di Slavi, cit.

⁵⁴ R. Sassi, Immigrati dall'altra sponda adriatica a Fabriano nel secolo XV, v »Rendiconti dell'Istituto Marchigiano di Scienze, Lettere e Arti, XVII (1941–1949), str. 69–85.

⁵⁵ G. Annibaldi, Immigrati albanesi e schiavoni a Jesi e nel suo contado nei secoli XV e XVI, v Atti del Convegno su le Marche e l'Adriatico orientale cit.

⁵⁶ Vzorčni poskus je napravil L. Lume za ankonsko področje na osnovi notarskih spisov, ki se hranijo v Anconu v delu »Presenze Slave in Ancona secondo la documentazione notarile, 1391–1499«, objavljeno v »Quaderni storici«, 1970, str. 251–260. Glej o tem odlično kvantitativno raziskavo B. G. Zenobijskega, Družbena razporeditev slovanskih priseljencev v Ancono od 15. do 17. stoletja v tej številki ZČ.

v Senigalliji za rodbine della Rovere, kot homogena skupina, ki se je bila uradno dolžna udeleževati slovesnosti z dolžnostmi poklicnih in vaških skupnosti.⁵⁷ Toda v teku nekaj generacij so skoraj »izginili«, kar je bila posledica zlasti a) proizvodnega načina v poljedelstvu, ki ga označuje splovinarstvo z nastanitvijo na posestvu, ker so bila zemljišča, ki so jih obdelovali Slovani in Albanci, vključena v mrežo razdeljenih posestev, na katerih so se mešali domačini in priseljenci različnega izvora, prisiljeni si medsebojno pomagati (z menjavo dela), kar je imelo za posledico njihovo medsebojno mešanje; in b) življenja v hitro rastočih mestnih središčih, kjer so obrtniki balkanskega izvora glede na čas prihoda sorazmerno naglo ustvarjali mrežo povezav, ki so presegale vezi skupne pripadnosti. To pa je seveda veljalo tako za tiste, ki so bili nižjega socialnega izvora — kmetje, kravarji, obrtniki, služabniki, mornarji — kakor tudi za bogate Albance in velike dubrovniške trgovce. Ni pa bilo tako med poljedelci na Jugu, kjer je kolonizacija večjih neobdelanih površin v obliki zakupnega sistema in v obliki kolonata na deleže (*colonia parziaria*) brez naselitve na posesti spodbujala nastajanje podeželskih trgov (*borghi*), poseljenih z doseljenci, ki so še naprej živeli po običajih in govorili v jeziku domačega kraja.⁵⁸

Medtem ko je jasen vzrok, zaradi katerega so jugoslovanski kmetje in pastirji iz notranjosti zapuščali svoje kraje (čeprav moramo sprejeti pripombo Čirkovića: »zdi se, da utrditev osmanske oblasti ni imela katastrofalnih posledic za balkansko gospodarstvo«⁵⁹), je mnogo bolj zapleteno odkriti vzrok za migracije obrtnikov iz dobro organiziranih primorskih mest. Isto lahko rečemo za starše, ki so pripeljali in pustili v Italiji svoje sinove (še otroke). Za sedaj si moremo razložiti ta pojav samo s splošnim upoštevanjem privlačne in zapletene vloge migracijskega pojava širokih razmerij, ki so ga v Dalmatinskem primorju pospeševala dolga obdobja vojn najprej med Benetkami in Ogrsko in nato med Benetkami in Turčijo od 1463 do 1540 s pogostimi prekinitvami.

Povsem naravno je misliti, da je bila v vsakodnevni negotovosti in začasnosti mirnih obdobj misel o možnosti vključitve na nasprotni strani majhnega morja v cvetoča mesta, ki so jih varovali splošno priznani vladarji, povsem instinktivni odgovor na najbolj preprosta vprašanja o lastnem obstoju in obstoju otrok tedaj, ko je sedanost težka in bodočnost negotova. Končno so ti izseljenci odhajali v »nekako Ameriko«, podobno kakor v 19. in 20. stoletju Irci, Italijani, Poljaki in drugi.

Prevedla Daniela Milotti

⁵⁷ A. C. Se., *Statuto membranaceo*, 1537, knjiga IV, rubrika 143, f. CCXXXX'. Popis korporacij in kastrov je naslednji: »Consiliarii cives et literati, mercatores, aromatarij, aurifices et fabri, sutores, calzolarij, barberij, fornarij, carpentarij, muratores, fornazarij, triculi et rivendiculi, ortolani, hospites et tabernarij, piscatores et marinarij, bubulci, *sclavones* (naš kurziv), castrum Scapezani, castrum Riparum, castrum Runcitellarum, castrum Montis Radie«.

⁵⁸ Za celo južno področje do Sicilije, M. Spremić, *La migrazione degli Slavi nell'Italia Meridionale e in Sicilia alla fine del Medioevo*, v »Migracije Slovanov«, cit.

⁵⁹ S. Čirković, n. d., str. 20.

* Glede opomb je treba povedati, da je avtor upošteval tudi podatke, ki so jih vsebovali prispevki na posvetovanju jugoslovansko-italijanske komisije v Ljubljani.

Riassunto

I MOTIVI ECONOMICI DELLA MIGRAZIONE BALCANICA NELL'EST
DELL'ITALIA CENTRALE NEL QUATTROCENTO

L'autore — che ha già pubblicato sulla »Riv. di Storia dell'Agricoltura« (1976) un saggio sull'apporto di Slavi e Albanesi allo sviluppo dell'economia agricola marchigiana nel XV secolo — illustra ora il contributo degli immigrati provenienti delle terre dell'attuale Jugoslavia nelle città dell'Italia Centro-Orientale, illustrando anche le motivazioni del fenomeno migratorio, che non ritiene collegato (se non in misura molto modesta) all'invasione turca dei Balcani. Insiste invece su ragioni di ordine strutturale, collegate al ritardo economico dell'area balcanica ed al precoce sviluppo di quella italiana, entrata poi in crisi alla fine del XVI e nel XVII secolo, con conseguente attenuazione e fine del già vasto fatto migratorio nella bassa Romagna, nelle Marche, nell'Umbria. Nella parte conclusiva dell'articolo viene adombrata la spiegazione del perché gli Slavi sono stati presto assorbiti dall'ambiente sociale nell'Italia Centro-orientale, mentre hanno conservato caratteri culturali propri in alcune comunità dell'Italia meridionale. La ragione viene indicata nel diverso tipo di agricoltura praticato nelle due aree.

JUGOSLOVENSKI ISTORIJSKI ČASOPIS**Glasilo Zveze društev zgodovinarjev Jugoslavije**

Osrednja jugoslovanska historična revija izhaja v štirih številkah letno in objavlja prispevke v vseh jugoslovanskih jezikih.

Naročila: Karnedžijeva 2, Poštanski fah 545, YU-11001 Beograd.

Na istem naslovu sprejemajo tudi naročila za vse tri tujejezične jugoslovanske povojne zgodovinske bibliografije (1945-55, 1955-65, 1965-75).